

BEVEZETÉS

A SOROZATHOZ

A Kalligram Kiadó vállalkozott arra, hogy közre adja a pályafutásom során készült írásaimból összeállított válogatást. Nagy öröm és rendkívüli megtiszteltetés ez a számomra. Váratlanul, nagyszerű meglepetésként ért az esemény; felvillanyoz az a lehetőség, hogy nem különálló művekre széttöredezve, hanem egy tömbben, együttesen kerülhet az olvasó kezébe kutatói erőfeszítéseim termésének java.

A sorozatnak nemcsak szerzője vagyok, hanem szerkesztője is. A kiadó engem kért fel a válogatásra, és ezért – ahogy az szerkesztőktől elvárható – szeretnék számot adni a válogatás szempontjairól.

1949-től 1955-ig a kommunista párt központi lapjánál, a *Szabad Népnél* dolgoztam, előbb munkatársként, később közgazdasági szerkesztőként. Még csak huszónégy éves voltam, amikor fordulóponthoz ért az életem. Részt vettem az „újságíró-lázadásban”, amelyben szót emeltünk az ország vezetőinek bűnös politikája és hazugságai ellen. Megtorlásként több társammal együtt eltávolítottak az újságtól. Új munkahelyre kerültem: a Magyar Tudományos Akadémia akkoriban alakult Közgazdaságtudományi Intézetébe. 1955-ban vált fő tevékenységemmé a tudományos kutatás. Immár 56 éve a kutatás és a tanítás nemcsak a „főállásom”, hanem ezt a tevékenységet tekintem hivatásomnak, életem értelmének.

Nemcsak foglalkozást változtattam, hanem ezekben az években, 1953 és 1957 között, mélyreható változás ment végbe világnézetemben, politikai felfogásomban, elméleti meggyőződésemben is. Lelkes kommunistából a szocialista rendszer kritikusrává, a kommunista rezsim aktív támogatójából annak ellenfelévé, az emberi jogok, a szabad vállalkozás, a piac meggyőződéses hívévé váltam.

A Kalligram Kiadónál megjelent életműsorozatba kizárólag olyan művek kerülnek be, amelyek életem második, 1955 utáni kutatói korszaka-

kában, az elmúlt 56 évben készültek. Nem mintha el akarnám hallgatni az első korszakot. Önéletrajzomban, amely *A gondolat erejével* címmel jelent meg 2005-ben, és amelyet a Kalligram-sorozat utolsó köteteként újra publikálunk majd, részletesen leírom ifjúságomnak ezt a korszakát; őszinte önvizsgálattal elemzem akkori gondolkodásomat és cselekedeteimet. A memoár sok idézetet is közölt újságcikkeimből.

Mint a sorozat szerkesztője célszerűnek éreztem, ha kutatási eredményeimet, tudományos igénnyel írott műveimet gyűjtöm össze. Összesen 14 kötetet (monográfiát és cikkgyűjteményt) publikáltam. Ezek közül néhány nagyobb terjedelmű mű van, amely egymagában is kiteszi majd a Kalligram-sorozat egy-egy kötetét. A többi kötet tematikus gyűjtemény lesz – ezek egy-egy rövidebb könyvből, továbbá folyóiratcikkek-ből és más rövidebb írásokból tevődnek össze.

Ha összeadnám mindazon munkáim terjedelmét, amelyek 1955 óta nyomtatásban megjelentek, és ehhez a számhoz arányítanám a Kalligram-sorozat várható terjedelmét, akkor a következő becsléshez jutnék: az eddig publikált életműnek körülbelül 50-60 százaléka kerül be a sorozatba. Melyek voltak a válogatás kritériumai?

1. Igyekeztem a rendelkezésemre álló információt lelkiismeretesen felhasználva mérlegelni, milyen erős volt egy-egy munkám hatása *annak idején*, a publikációt követő időben – és azokat bevenni a sorozatba, amelyek számottevő befolyást gyakoroltak.

A szerző sokféleképpen érzékelheti munkáinak hatását. Kifejezésre jut a műről írt recenziókban, azok számában és még inkább azok elismerő és/vagy kritikai tartalmában. Elterjedt gyakorlat a hivatkozások számának és „súlyának”, hatásának („impaktfaktorjának”) a megfigyelése. Sokat mond a mű befolyásáról, hogy lefordítják-e idegen nyelvekre. És persze igen fontos az informális visszhang. Mit mondanak az olvasók élőszóban a szerzőnek? És mit mondanak a háta mögött? (Az ilyen hír is gyakran visszajut a szerzőhöz, különösen Magyarországon.) Van egy-két olyan művem (például ilyen az első kötetként publikálandó *A hiány* című könyv), amelynek hatására évekkel később is hivatkoznak az olvasók.

Hatás – ez a szó széles gyűjtőfogalom. Szememben értékes eredmény az is, ha valamely munkám arra sarkallt néhány fiatal közgazdászkatát vagy egyetemi hallgatót, hogy kritikusan újra átgondolja, helyes-e az,

amit eddig tanult. És persze még erősebb hatásnak érzem azt, ha tömegesen reagálnak a munkámra; ha sok embert készítettem arra, hogy felülvizsgálja a társadalomról, a gazdaságról, a politikáról kialakított világgképét.

Amit tehát 1. szelekciós kritériumként leírtam, az nem a saját értékítéletem munkám minőségéről, hanem a *korabeli olvasók értékítélete* – már amennyire azt képes vagyok megbízhatóan felmérni.

Az 1. szelekciós kritériumot bizonyára jogosultnak érzik majd a történészek, akik az elmúlt fél évszázad történelmét kutatják, benne a szocialista rendszer felemelkedését és bukását, a rendszerváltást, a jobbító próbálkozásokat, azok sikereit és kudarcait. Reménykedem abban, hogy talán nemcsak a történészek fordulnak érdeklődéssel a múltbeli állapotokat és problémákat tükröző munkák felé, hanem mások is. Például az idősebb nemzedék tagjai, akik írásaimmal saját emlékeiket idézhetik fel. Vagy az életkorszála másik végén, a fiatalok, akik semmit sem tudnak a múlttól saját tapasztalataik alapján – talán őket is érdekelné fogja, hogyan és miért álltak sorba kenyérért a szülők és a nagyszülők, miért épült olyan sok csúf panelház, és miért nem épült elég autópálya – és folytathatnánk a kérdések sorát, amelyek egyikére-másikára választ találhatnak ezekben a kötetekben.

2. Megpróbálom elemezni: van-e az egykor (esetleg évtizedekkel korábban) megírt és publikált művemnek a *jelenkor számára érvényes üzenete*? Az 1. kritérium tulajdonképpen azt az olvasót tartja szem előtt, akit érdekel a múlt. Ezzel szemben a 2. kritérium annak az olvasónak a nevében válogat, akit a jelen és a jövő (esetleg *csak* a jelen és a jövő) foglalkoztat. Ha megítélésem szerint valamely írásomból levonható ma is érvényes tanulság, akkor azt újrapiublikálásra érdemesnek minősíttem.

Hadd hozzam fel példának *A hiány* című könyvet, a sorozat első kötetét. Felfogható az 1. kritérium szerinti *kordokumentumnak*: tanúvallomás egy letűnt korszakról, amelyben az emberek sorban álltak húsért és kenyérért, a hatóság utalta ki a lakást, sok országban több családot is bezsúfoltak egyetlen lakásba, évekig kellett várni telefonvonalra. Ellen-szerűmként használható napjainkban, amikor sokakban feltámad a szocialista rendet visszasóvárgó nosztalgia.

Am a könyv kielégíti a 2. kritériumot is; nem pusztán történelmi me-

mentó annak a *mai* olvasónak, aki kész elgondolkodni a harminc év előtti írás időszerű tanulságain.

– Ma kapitalista piacgazdaságban élünk, amelyet nem a túlkereslet, hanem sokkal inkább a túlkínálat, nem a hiány, hanem a gazdagon felhalmozott készletek és kihasználatlan kapacitások jellemeznek. Ám mai is léteznek hiánygazdasági „szigetek”. Azokon a területeken, ahol az adófizetők terhére ingyenesek a szolgáltatások, felbukkannak a hiánygazdaság tünetei: az orvosi rendelők és kórtermek túlzásúfoltsága, a műtetre várók hosszú várólistája, túljelentkezés az ingyenes oktatásért. Mind a jelenségek felismeréséhez, mind az oksági magyarázat kidolgozásához segítséget adhat a hiánygazdaság elmélete.

– A *hiány* felveti azt a problémát: miképpen képes működni egy olyan rendszer, amelyben kis szerep jut az árak által szolgáltatott információknak, mert az állami vállalatok kevésbé költség- és árérzékenyek. Viszont reagálnak más, nem ár jellegű információkra. Az egyik fejezet leírja, hogy a döntéshozó bürokrácia halogatja valamelyik fontos probléma megoldását. Addig-addig halasztja, amíg be nem következik a katasztrófa. Erre már reagálni kell: elindul a „tűzoltás”; sietősen, kapkodva, gyors (átmeneti) megoldás születik. De amint túljutottak a katasztrófán és tűzoltáson, minden kezdődik előlről. Halasztás → „tűzoltás” → halasztás → tűzoltás ... így mennek a dolgok, ciklikus hullámvásban. Ismerősen hangzik?

– A *hiány* és a második kötetként megjelenő könyv, *A szocialista rendszer*, miközben saját körülhatárolt *tárgyát* vizsgálja, jellegzetes *metodikát*, sajátos *megközelítést* alkalmaz. Egyik tanulmányomban, amelyet majd egy későbbi kötetben közlünk, *rendszerparadigmának* kereszteltem el ezt a megközelítést. Nem annyira a részjelenségek vizsgálatára koncentrálnak e szemlélet hívei, hanem inkább a rendszer egészére, a rendszer elemeinek kölcsönhatásaira. E megközelítés eredményes alkalmazásához nem ragadhatunk bele egyetlen szűk diszciplínába, hanem interdiszciplináris kutatást kell végeznünk; együttesen kell alkalmaznunk a közgazdaságtudomány, a szociológia, a szociálpszichológia, a politikatudomány, a történettudomány eszköztárát és fogalmi rendszerét. Szinte refrénszerűen tér vissza az itt közölt művekben a rendszerek összehasonlítása. Korábban a szocializmust jobban meg tudtuk érte-

ni, ha szembeállítottuk a kapitalizmussal. Később pedig a kapitalizmus elemzéséhez adott segítséget a szocialista rendszerrel való szembesítés.

Visszatérve a sorozat anyagának szelekciójához: szerencsés esetben valamely írás kielégíti mind az 1., mind a 2. kritériumot. Ám az egyik vagy a másik követelmény teljesítése is elégséges ahhoz, hogy a művet elfogadjam a sorozat számára.

A fenti kritériumok nemcsak abban igazítottak el, mi az, amit bevonjak a válogatásba, hanem segítettek a kötetek *sorrendjének* meghatározásában is, legalábbis az elsőként publikálandó két kötet kiválasztásában. A kezdéskor kell megnyerni az olvasó jóindulatát. Ezért a kötetek – a kialakult szokásoktól eltérően – nem követik a publikáció megjelenési idejének a sorrendjét. Ehelyett – a Kalligram Kiadóval egyetértésben – az 1980-ban megjelent könyvem, *A hiány* lesz az első kötet, amit az 1993-ban megjelent összefoglaló mű, *A szocialista rendszer* követ majd második kötetként.

Vannak bámulatba ejtő tudósok és művészek, akiknek fejből készen, befejezett tökéletességgel pattannak ki az alkotások. Magamfajta halandó kínlódik a megértéssel és megfogalmazással, újra és újra nekilődül ugyanannak a problémának a megoldására. Vannak témák, amelyek egész életemen át foglalkoztattak: a hiány és a többlet, a túlkereslet és a túlkínálat, a piac és a bürokrácia, a centralizálás és a decentralizálás, a növekedés hajszolása és fékezése, a kapitalizmus és a szocializmus, a demokrácia és a diktatúra – és még folytathatnám a sort. Ha ugyanaz a téma több műben is megjelenik – melyiket vegyem be a válogatott művek sorozatába? Lehetőleg ne legyen felesleges ismétlés – igen, de rendszerint nincs is szó gépies ismétlésről. Hiszen annak idején jó okom volt arra, hogy valamilyen témáról újra írjak, a korábbi megfogalmazással rokon, de nem azonos szöveget! Például az egyik művet a szakértők szűkebb körének szántam, a másikat viszont szélesebb olvasó közönségnek. A gondolat egyszer megjelent egy hosszabb könyvön belül és csak a könyv kontextusában volt érthető. De meg kellett írni rövid folyóirat-cikként is, mégpedig úgy, hogy az is megértse, aki más írásaimat nem ismeri. Vagy az készítetett az újrafogalmazásra, hogy úgy éreztem: most már jobban értem meg a problémát és meggyőzőbben tudok érvelni, mint néhány évvel ezelőtt.

Egy példával szemléltetem a szerkesztés választási dilemmáját. 1976-ban egy stockholmi egyetemi kurzuson használtam először ezt a kifejezést: *puha költségvetési korlát*. Négy év telt el, mire megjelent *A hiány*, amely immár részletesen kifejtette a puha költségvetési korlát elméletét. Később újra és újra visszatértem a témához, hol egyedül, hol társszerzőkkel összefogva, mert meg voltam győződve arról, hogy tovább érlelődtek a gondolataim a korábbi fogalmazványokhoz képest. Mindennap új tapasztalatokat hoz. Kiderül, hogy a jelenség, amit egyik vagy másik területre vonatkozóan elemeztem, ennél szélesebb körben is érvényes; amiről kezdetben azt gondoltam, hogy a szocialista rendszer sajátja, a mai kapitalista rendszerben is érvényesül. Most is készülök arra, hogy ismét írjak a témáról.

A sorozat számára a puha költségvetési korlát témájával foglalkozó írásaim közül nem egyetlenegyet jelöltem ki, hanem többet. Megtalálható a sorozatban az első részletes kifejtés (történetesen éppen a jelen 1. kötetben, egy monográfia, *A hiány* kontextusába beleilleszkedve). A sorozat egy későbbi kötete közli azt a társszerzőkkel közösen kidolgozott folyóiratcikket, amely majdnem harminc évvel a gondolat fogantatása után összefoglaló áttekintést ad a puha költségvetési korlát széles, több ezer művet magában foglaló irodalmáról. E témáról a sorozatban található olyan tanulmány, amely az elvont elmélet síkján tárgyalja a kérdéskört, és találhatóak olyan írások is, amelyek statisztikai adatok elemzésére épülnek.

Ha igyekeztem is csökkenteni számukat, némi ismétlést és átfedést nem tudtam és nem is akartam kiküszöbölni. Nyugodtan kiindulhattam abból, hogy nem akad senki sem, aki nekikezd az olvasásnak az első kötet első oldalán, és végigolvassa, amíg csak el nem jut az utolsó kötet utolsó oldaláig. Az ilyesféle „válogatott műveket” tipikus esetben akkor veszi elő az olvasó, amikor annak valamilyen részére szüksége van. Amikor kézbe veszi, akkor esetleg csak egyetlen írást olvas el belőle alaposan. Talán csak néhány mondatot akar idézni valamelyik szövegből. Az is lehetséges, hogy tanárként valamelyik írás tanulmányozását ajánlja a tanítványainak. Ilyen körülmények között semmi baj sem származik abból, ha egy-egy témáról egymás mellett rendelkezésre áll a hosszú könyv és a rövid cikk, a nehéz szakcikk és a közérthető, népszerűbb olvasmány.

Ha már érintettem a különböző műfajok kérdését – erről is érdemes szólni néhány szót. Nincsen „kedvenc” műfajom. Írtam olyan dolgozatokat, amelyeket csak a jól képzett közgazdász képes követni. Egy részük matematikai apparátussal van felvértezve; ezek alapos áttanulmányozása még a közgazdászszakmán belül is speciális ismereteket igényel. Elég sok a „középfajú” mű, amely főképpen a szakmabelieknek szól, de – némi intellektuális erőfeszítéssel – megérti a szociológus, a szociálpszichológus, a politológus vagy más rokonszakma művelője is. És végül rendszeresen publikálok írásokat a művelt és közügyek iránt érdeklődő szélesebb közönség számára is. A műfaj sokféleségével együtt jár a publikálás orgánumának sokfélesége is. Könyveimet szinte kivétel nélkül tudományos kiadók adták ki, és tanulmányaimat leginkább szakfolyóiratokban publikálok. Ám jelentek meg írásaim a napisajtóban is, vagy újabban internetportálokon; ha ritkán is, de adtam hosszabb-rövidebb interjúkat napilap, folyóirat vagy a televízió számára. A sorozat darabjait úgy válogattam össze, hogy az általam alkalmazott műfajok sokféleségét is tükrözzék. Nem akarom magamat olyan kutatónak feltüntetni, aki kizárólag az „akadémiai” publikációt tekinti igazán rangos teljesítménynek. Miközben szellemi produktumom java részét a tudományos közlemények jelentik, jó érzéssel gondolok vissza arra, hogy időről időre megszólalhattam szélesebb közönség előtt is.

Szigorúan törekedtem arra, hogy az újraközlés *autentikus* legyen. Amit írtam, azt vállalom. Ez még külsőségekben is szembetűnő lesz. A sorozat anyagának nagy része *faksimile* formában jelenik meg. (Hála a technológia fejlődésének, ez ma már a *szkennelés*, a digitális másolás különböző eljárásaival valósítható meg.) Az új kiadvány ugyanazt a nyomtatványképet közli, amelyet annak idején a korabeli olvasó kézbe vehetett.

A faksimileformától csak ott tekintettünk el, ahol alkalmazása technikailag megoldhatatlan volt. (Például az eredeti nyomtatás oldalmérete kisebb, mint a mostani sorozaté.) Ilyenkor a szöveget újra kellett gépeltetni; de biztosíthatjuk az olvasót, hogy a mostani szöveg pontosan megegyezik az eredetivel.

A sorozat legtöbb írása eredetileg is magyar nyelven jelent meg. Van azonban néhány olyan mű, amelyet annak idején csak idegen nyelven

(rendszerint angolul) publikáltam. Ezeket szakfordítók ültették át magyar nyelvre, és magam végeztem el a „nyelvi lektor” feladatát.

Műveim olvasóját érdekelheti az a kérdés: mi a *mostani* véleményem azokról a kérdésekről, amelyekkel korábbi munkáimban foglalkoztam. A kérdésre elsősorban önéletrajzomban, *A gondolat erejével* című könyvemben található válasz. Ott egy-egy fejezetet szenteltem annak, hogy mai szememmel és mai eszemmel újra értékeljem *A hiányt* és *A szocialista rendszert*. Ha a „válogatott műveimnek” nem is valamennyi darabjára, de számottevő hányadukra visszatér az önéletrajz és tájékoztatja az olvasót: mit gondolok róluk mostanában, mennyiben érzem időszerűnek a mondanivalójukat.

Magától értetődő, hogy egy életművet átfogó könyvsorozat tükrözi a szerző gondolkodását és a világról alkotott képét, és azt is, ahogyan a szerző nézetei alakultak, mi az, ami állandó maradt, és mi az, ami változott. A jelen gyűjtemény még ennél is többet árul el a szerzőről, aki maga végezte a válogatást: látható belőle, hogy mi az, amit *ma* is fontosnak és időszerűnek tart. Nemcsak a művekért, hanem a művek közötti választásért is vállalnom kell a felelősséget.

Lehet, hogy már a jelenkor is szigorú lesz válogatott műveimmel szemben. Ám az utókor bizonyára még sokkal szigorúbbnak ígérkezik.

A közgazdászakma különösen hálátlan – alig emlékszik az elődökre. Amikor még a Harvard Egyetemen tanítottam, elszomorodva kellett tudomásul vennem, hogy megszüntették a közgazdasági gondolkodás történetének oktatását. Az ifjú közgazdász Harvard egyetemi PhD-fokozatot nyerhet anélkül, hogy valaha is megtanulta volna a közgazdaságtan elméletétörténetét!

Még egy személyes élményt említek. A stockholmi egyetemen szemináriumi előadást tartott egy világhírű külföldi elméleti közgazdász, akitől az egyik hallgató megkérdezte: mi volt Keynes legfontosabb hozzájárulása a tudományhoz. Válaszul a professzor egyetlen mondatban foglalta össze Keynes életművét: az árak révén végbemenő alkalmazkodás helyett a mennyiségi alkalmazkodást állította a figyelem előterébe. Nem érdemes azon fennakadni, vajon valóban ez a tétel a legfontosabb a keynesi életműben. Ami igazán szorongást okozhat minden, Keynesnél kétségkívül sokkal kisebb szellemi rangot viselő közgazdászkatató

számára, aki egy életen át véres verejtékkal gyártotta és rendületlenül gyártja tovább a tanulmányokat – hát mindaz, amit produkált, valóban összefoglalható egyetlen mondatban? Ha a válasz igen, akkor megbénul a kezem, és nem tudom tovább ütni a számítógép billentyűit, amelyeken a válogatott műveim sok ezer oldalnyi anyagának tervezetét kellene megírnom.

Szerencsés vagyok, nagyon szerencsés, hogy még az életemben elkezdődik „Kornai János Válogatott Művei” kiadása. És talán még nagyobb szerencse, hogy – *per definitionem* – nem élhetem meg az utókor szigorú ítéletét.

* * *

Még egy-egy rövid cikk megjelenése alkalmából is sok segítőtársnak mondanak köszönetet a szerzők: túlrad egy rövid bevezetés korlátain a hála, amit azok iránt érzek, akik több mint fél évszázad sok munkájában támogattak.

Tudományos pályám kezdetén Laky Teréz állt mellettem. Első munkáim, a *Gazdasági vezetés túlzott központosítása* (1957) és a Lipták Tamással együtt írt *Kétszintű tervezés* (1963) az üldöztetés, fenyegetés és félreállítás nehéz időszakában készültek. Hálás szívvel gondolok vissza Teri biztató szavaira és a munkámhoz nyújtott segítségére.

Az *Anti-equilibrium* (1970) az első könyvem, amelyet már az első fogalmazványoktól kezdve Dániel Zsuzsával beszéltem meg. Azóta is ő a munkáim első számú olvasója, ihletője és kritikusa. A *hiány* című mű, amely most első kötetként jelenik meg újra ebben a sorozatban, eltéphetetlenül kötődik Zsuzsához, a könyv írásakor Svédországban együtt töltött másfél évhez, a munka közben formálódó gondolatokról folytatott hosszú beszélgetésekhez. És ez így ismétlődött később is, minden cikkemnél, de a hosszú könyveknél is, amelyeket Zsuzsa fejezetenként szinte kiragadott a kezemből. Amit most a sorozat olvasói kézbe vesznek, abban mindkettőnk közös erőfeszítése testesül meg.

A sorozatnak szinte valamennyi írásához tartozik egy bevezetés, előszó vagy első lábjegyzet, amelyben név szerint köszönetet mondok munkám segítőinek. Ha közös listába foglalnám valamennyi nevet, amelyet

e köszönetmondások megemlítenek, valószínűleg százas nagyságrendű lenne a névsor. Képtelen lennék ezen a listán belül a hálaérzet erőssége szerinti rangsort kialakítani, vagy csak a nevek egy részét kiemelni. Inkább csak annyit mondok: a hivatkozások vagy a recenziók számánál sokkal fontosabb számomra az a tudat, hogy családtagok, közeli és távolabbi barátok, munkatársak, tanítványok nagy csapata vesz körül, akik felől melegség, figyelem, szeretet és segítőkészség árad felém. Ezt érzem életem egyik legfontosabb eredményének. Hálás vagyok mindazoknak, akiktől ezt a hasonlíthatatlanul jó, szívet melegítő, szép érzést kapom.

Miközben az eredeti művek létrehozásához kapott segítséget nem tudom itt külön-külön mindenkinek megköszönni, ki tudom emelni azokat, akik a jelen sorozat előkészítésében működnek közre: Patkós Annát, Reményi Andreát és Fancsovits Ritát.

A köszönetmondások végére hagytam, de csak a különös nyomaték kedvéért, a Kalligram Kiadó igazgatójának, Szigeti Lászlónak a nevét. Az ő ötlete volt a sorozat kiadása; az ő kezdeményezése, biztatása és gyakorlati segítsége nélkül nem indulhatott volna meg ez a munka. Hálásan köszönöm a Kalligram Kiadónak, hogy kész kiadni válogatott munkáimat.

A sorozat ezennel elkezdődött – izgalommal, nagy várakozással tekintek a folytatás és az írások fogadtatása elé.

Budapest, 2011. szeptember

Kornai János